

UDK 248.3(093)Kosače
930.22(497.6:497.5)“14”

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 15. lipnja 2014.

Prihvaćeno za objavljivanje: 10. prosinca 2014.

RELIGIJSKI ELEMENTI U ISPRAVAMA KOSAČA UPUĆENIH DUBROVNIKU

Dijana KORAC, Mostar

U radu se analiziraju dijelovi isprava obitelji Kosača upućenih Dubrovčanima, u kojima se nalaze religijski izričaji. Naime, u sastavnim dijelovima tih isprava nalazimo mnoge religijske elemente, i to prije svega u invokaciji, devociji, sankciji i dataciji, a rjeđe i u nekim drugim diplomatskim formulama. U radu se posebno ističu sličnosti diplomatskih formula koje sadrže neke religijske elemente između isprava Kosača upućenih Dubrovčanima i latinskih isprava bosansko-humskih vladara i velmoža.

KLJUČNE RIJEČI: *Kosače, isprave, religijski elementi, diplomatske formule, biblijsko-teološki sadržaj.*

Uvod

Veći broj sačuvanih srednjovjekovnih isprava obitelji Kosača¹ čini njihova korespondencija s Dubrovnikom, što je razumljivo s obzirom na njihove susjedne veze i odnose tijekom 15. stoljeća. Prije nego se počnemo baviti analizom religijskih elemenata, odnosno religijskim izričajima sadržanim u ispravama obitelji Kosača upućenih Dubrovniku, smatramo potrebitim kazati nekoliko riječi o tim ispravama. Isprave koje su predmet ovoga rada jesu isprave u užem smislu riječi, odnosno povelje i pisma, te od onih u širem smislu, samo one važnije, kao što su otpusnice i priznanice. Radi se zapravo o ćirilčnim ispravama koje su dosad objavljivane u različitim diplomatskim zbirkama.² Također, u novije vrijeme objavljen je vrlo vrijedan *Diplomatički zbornik srednjovjekovnih humskih i bosanskih*

¹ Povijest obitelji Kosača kao i detaljan kronološki popis literature vidjeti: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7, Leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb, 2009. ili na: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=244>.

² Ljubiša STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, Zbornik za istoriju, književnost i jezik srpskog naroda, odeljenje I, knjiga 19, SKA, Beograd – Sremski Karlovci, 1929.; Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, Zbornik za istoriju, književnost i jezik srpskog naroda, odeljenje I, knjiga 24, SKA, Beograd – Sremski Karlovci, 1934.; Fr. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbie Bosnae Ragusi*, Apud Guilelmum Braumuller, Vienna, 1858.

isprava Dubrovniku, autora Milka Brkovića, koji je sve ove isprave objedinio (isprave su navedene kronološki s kratkim registama i izvorom gdje su ranije objavljene) i transkribirao u latinicu.³ Kako je ovdje cilj analizirati religijske elemente sadržane u ćirilničnim ispravama Kosača upućenih Dubrovčanima, treba reći da je riječ o 96 takvih isprava, koje su datirane u razdoblju od 1407. do 1487. godine. Naime, u sastavnim dijelovima tih isprava nalazimo mnoge religijske elemente u pojedinim diplomatskim formulama, pa ćemo u ovom radu nastojati ukazati na sličnosti s onima u latinskim ispravama bosansko-humskih vladara i velmoža.⁴ Odmah na početku možemo kazati kako su ovi elementi svakako najevidentniji u invokaciji, intitlaciji, odnosno njezinu sastavnom dijelu – devociji, sankciji i dataciji, ali religijske sadržaje nalazimo i u drugim dijelovima njihovih isprava, što je svakako povezano i sa samom vrstom isprave.

Religijski elementi u protokolu isprava

Poznato je da diplomatske formule, koje se nalaze unutar triju konvencionalnih dijelova, to jest uvoda ili protokola, teksta ili konteksta i zaključka ili eshatokola, mogu mijenjati svoje mjesto u ispravama, a nerijetko i izostati. U protokolu se obično nalaze invokacija, intitlacija, devocija, inskripcija i salutacija.⁵ Smatramo potrebnim odmah napomenuti da se u ovdje analiziranim ispravama u protokolu ponekad nalazi i datacija, ali je ona puno češća na kraju isprave, pa će o njoj biti riječi u sklopu diplomatskih formula koje se nalaze u eshatokolu. Od navedenih diplomatskih formula u protokolu religijske elemente u ispravama Kosača upućenim Dubrovniku nalazimo u invokaciji i devociji. Za razliku od salutacije u latinskim ispravama bosansko-humskih vladara i velmoža u kojoj nalazimo biblijsko-teološki sadržaj,⁶ u analiziranim ispravama Kosača ne nalazimo izrazito religijske elemente u toj diplomatskoj formuli.

Invokacija

Invokacija se nalazi na početku isprave u njezinu osnovnom dijelu – protokolu. Mnoge isprave obitelji Kosača upućene Dubrovniku počinju invokacijom, odnosno zazivanjem

³ Milko BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik srednjovjekovnih humskih i bosanskih isprava Dubrovniku*, Crkva na kamenu, Mostar, 2011.

⁴ Za usporedbu s latinskim ispravama bosansko-humskih vladara i velmoža nezaobilazni su rezultati istraživanja objavljeni u knjizi: Milko BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru – Ziral, Zadar – Mostar, 1998. U njoj je autor, osim latinskih isprava hrvatskih narodnih vladara, analizirao 91 latinsku ispravu bosansko-humskih vladara i velmoža, čije se regeste nalaze na kraju knjige. Isti autor ranije je analizirao i diplomatske formule biblijsko-teološkoga sadržaja na temelju 37 latinskih isprava bosansko-humskih vladara i velmoža, čiji su rezultati objavljeni u: Milko BRKOVIĆ, »Diplomatičke formule biblijsko-teološkoga sadržaja u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža od XII. do XV. st.«, *Croatica christiana periodica*, god. IX, br. 15, Zagreb, 1985., str. 24–35.

⁵ Više o karakteristikama svih diplomatskih formula u: M. BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, str. 117–340; Vicko KAPITANOVIĆ, *Povijesna vrela i pomoćne znanosti*, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest, Split, 2012., str. 199–204.

⁶ M. BRKOVIĆ, »Diplomatičke formule biblijsko-teološkoga sadržaja u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža od XII. do XV. st.«, str. 27.

Božjega imena. U tim su ispravama, općenito govoreći, vrlo česte i simbolička i verbalna invokacija, s tim da su verbalne invokacije najčešće proširene i potvrdnim izričajem »amen«. Tako formulu invokacije u tim ispravama nalazimo u nekoliko oblika s manjim odstupanjima, što ćemo vidjeti na sljedećim primjerima. Naime, mnoge od tih isprava počinju simboličkom invokacijom u obliku križa.⁷ S druge strane, verbalna invokacija u tim ispravama gotovo redovito počinje zazivanjem Boga (»U ime Božje, amen« i »Bože, u ime tvoje, amen«), odnosno triju božanskih osoba, Oca, Sina i Duha Svetoga, s potvrdnim izričajem »amen«, koja je bila mnogo više zastupljena, ali i kod nje također ima manjih razlika. Inače, zazivanje triju božanskih osoba evidentno je u grčkim ispravama već krajem 4. stoljeća dok se na Zapadu počinje koristiti od 9. stoljeća, a u bosansko-humskim (latinskim i ćirilničnim) ispravama počinje se upotrebljavati od 12. stoljeća.⁸

Izlaganje ćemo početi od potvrdnica u svezi polaganja vrijednosnih predmeta banice Anke, Sandalja Hranića i njegove žene Katarine u Dubrovniku, a koje su obavljali njihovi poslanici. Te potvrdnice uglavnom počinju verbalnom invokacijom »Va ime Božje amen'«, s malim odstupanjima i ponekad dodanom simboličkom invokacijom (oblik križa).⁹ No, neke od tih potvrdnica počinju samo simboličkom invokacijom u obliku križa,¹⁰ ili pak: »Va ime otca i sina i duha s(ve)t(og)a amin'«, s ponegdje dodanom simboličkom invokacijom (oblik križa).¹¹ Slično je i s potvrdnicama o ostavštini Sandalja i njegove žene Jelene u Dubrovniku.¹² U potvrdnici Pribislava Pohvalića iz 1419. godine u svezi s pohranjivanjem vrijednosnih predmeta Sandalja Hranića i njegove supruge Jelene u Dubrovniku stoji: »† Va ime otca i sina i duha s(ve)t(og)a amin'«. ¹³ Iz te su godine sačuvane još dvije takve potvrdnice, no iako je početak isprave potrgan, vrlo je moguće da se radi o istoj formulaciji verbalne invokacije.¹⁴ Neke Sandaljeve potvrdnice o preuzimanju novca u Dubrovniku počinju: »Va ime božie amin'«, među kojima ima također manjih odstupanja.¹⁵ Isto tako,

⁷ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 277–278, 288, 293–297, 303–304, 309–313, 327–328, 331–332, 346–347, 351–352, 357–358, 362, 374–375, 390–391; Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 54–60, 64–65, 72–79, 86–87, 94–98, 124–132, 174–188, 191–196, 357–382, 388–393; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 274, 288, 300, 329, 388, 391, 396, 403, 425, 441, 443–444, 457, 460, 465, 483, 493, 501, 509, 517, 519, 537; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 92–93, 95, 100, 102, 107–108, 124–125, 137, 139, 149, 153–154, 156–157, 163, 170, 176, 181–182, 189, 195, 200–202, 206–209, 214, 216–227, 229–232, 234.

⁸ M. BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, str. 117–118; Milko BRKOVIĆ, »Značaj i važnost dviju bosansko-humskih isprava za povijest Makarskog primorja u XV. stoljeću«, *Croatia christiana periodica*, god. XXI, br. 39, Zagreb, 1997., str. 3–4; Ivan OSTOJIC, »Religiozni elementi u diplomatičkim izvorima stare Hrvatske«, *Crkva u svijetu*, god. II, br. 3, Split, 1967., str. 53.

⁹ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 337–339, 346–347, 351–352; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 87–88, 92–93.

¹⁰ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 344–346; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 89.

¹¹ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 337–338, 344, 347, 349, 352, 355.

¹² *Isto*, str. 357–384.

¹³ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 357–358; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 102.

¹⁴ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 359, 362; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 103.

¹⁵ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 369, 371, 373; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 120–121.

Sandaljeve potvrđnice izdane Aleksi Paštroviću počinju samo simboličkom invokacijom u obliku križa,¹⁶ što također nalazimo i u njegovim kratkim pismima upućenih Dubrovčanima.¹⁷ U ispravama iz 1419. i 1420. godine, u kojima Sandalj Hranić i njegova braća ustupaju Dubrovčanima Konavle s gradom Sokolom, stoji: »† V⁷ ime otca i sina i d(u)ha sveta am(i)n⁷«. ¹⁸ Sandaljeva potvrđnica o primljenom dohotku za carine u Drijevimama od 12. svibnja 1429. godine počinje: »† V⁷ ime b(o)žije amin⁷«. ¹⁹ Isprava vojvode Stjepana Kosače od 10. listopada 1435. godine, pisana u Nevesinju pod gradom Vinačcem, kojom Dubrovčanima potvrđuje ranije povlastice za Konavle i Vitaljinu, ima sljedeću simboličku i verbalnu invokaciju: »† V⁷ ime oca i s(i)na i s(ve)tago d(u)ha amin⁷«. ²⁰ Takve invokacije sa zazivanjem Presvetoga Trojstva nalazimo i u potvrđnici kneza Stjepana Dragišića o primitku svoga dijela naslijeđa od Sandalja Hranića datiranoj 20. travnja 1437. godine u obliku: »† Va ime o(t)ca i s(ve)toga d(u)ha amin⁷«, ²¹ kao i u sličnim potvrđnicama, izdanim 20. srpnja 1438. godine, kojima Radoslav Dragišić Kosača i Ostoja Dragišić Kosača potvrđuju da su primili dio naslijeđa koje im je ostavio Sandalj, a počinju: »† Va ime oca i sina i svetago duha amin⁷«. ²² U ispravi iz 1438. godine, vezano uz podizanje dobiti iz Sandaljeva depozita u Dubrovniku, stoji: »† Va ime otca⁷ i sina i svetago⁷ duha amin⁷«. ²³ Potvrđnica vojvode Stjepana Vukčića o primitku ostavštine u Dubrovniku od 7. svibnja 1440. godine počinje: »† Va ime oca i sina i svetago(!) duha amin⁷«. ²⁴ U prijepisu potvrđnice vojvode Stjepana Vukčića te njegove žene Jelene i sina Vladislava iz 1443. godine o primitku naslijeđa od Sandaljeve udovice Jelene nalazimo samo simboličku invokaciju u obliku križa. ²⁵ U ispravi od 3. srpnja 1443. godine, kojom Stjepan Vukčić potvrđuje da je primio svitu koju mu je ostavila oporučno Jelena Sandaljević, stoji: »Va ime otca i s(i)na i svet(o)ga duha amin⁷«. ²⁶ Njegova potvrđnica od 3. veljače 1445. godine o primitku 300 dukata od uložena novca počinje: »† Va ime oca i sina i svetoga d(u)ha amin⁷«. ²⁷ Nadalje, dvije potvrđnice hercega Stjepana od 5. srpnja 1450. godine pisane u Novom,

¹⁶ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 303–304; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 107.

¹⁷ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 327–328, 332, 374–375; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 124–125, 139.

¹⁸ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 293, 309; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 288, 300; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 100, 108.

¹⁹ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 331; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 137.

²⁰ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 35; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 383; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 149.

²¹ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 94; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 154.

²² Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 96–98; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 388, 391; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 156–157.

²³ F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 396.

²⁴ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 54; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 403; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 163.

²⁵ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 57; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 425; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 170.

²⁶ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 59; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 172.

²⁷ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 59; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 429; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 176.

a koje govore o primitku 300 dukata od dobiti na Sandaljev ulog od 6000 dukata i o primitku 500 perpera konavoskoga dohotka, počinju: »† Va ime otca i sina i svetoga duha amin'«.²⁸ Njegov sin Vladislav oko 1450. godine posudio je od Dubrovčana 500 dukata, što saznajemo iz potvrđnice koja počinje: »† Va ime otca i sina i svetoga d(u)ha amin'«.²⁹ Isprava o sklapanju saveza između Stjepanova sina Vladislava i Dubrovčana protiv hercega Stjepana, pisana u Drinaljevu 15. kolovoza 1451. godine počinje: »† Va ime otca i sina i svetoga d(u)ha amin'«.³⁰ U ispravi hercega Stjepana od 11. travnja 1454. godine, u kojoj se izmiruje s Dubrovčanima i potvrđuje im stare povlastice, nalazimo samo simboličku invokaciju u obliku križa.³¹ Druga isprava datirana 13. listopada 1461. godine, kojom herceg Stjepan daje slobodu trgovanja Dubrovčanima, također počinje samo simboličkom invokacijom (oblik križa),³² kao i njegova potvrđnica iz 1466. godine pisana u Dubrovniku, u kojoj potvrđuje da je primio 300 dukata dobiti na uloženi novac.³³ U potvrđnici hercega Stjepana iz 1464. godine o primitku 300 dukata dobiti na Sandaljev uloženi novac u Dubrovniku, stoji: »† Va ime otca i s(i)na i duha svet(og)a amin'«,³⁴ a sve isto nalazimo i u potvrđnici od 17. rujna 1465. godine.³⁵ Njegov sin Vladislav potvrđuje 13. listopada 1465. godine da je od Dubrovčana posudio iznos od 1000 perpera. Ta isprava počinje s: »† Va ime otca i sina i svetoga duha amin'«.³⁶ Također, početkom prosinca 1465. godine herceg Stjepan Kosača potvrđuje da je primio 500 perpera konavoskog dohotka i 300 dukata dobiti na uloženi novac. Tu nalazimo sljedeću invokaciju: »† Bože v' ime tvoe amin'«.³⁷ U potvrđnicama hercegovina sina Vladislava iz 1466. godine u kojima potvrđuje primanje očeva naslijeđa nalazimo simboličku invokaciju u obliku križa.³⁸ Na početku kratke potvrđnice dijaka Radivoja Dobraševića, kojom potvrđuje da je herceg Vlatko na Daski primio 10000 dukata zaklade hercega Stjepana Kosače, nalazimo simboličku invokaciju (oblik križa),³⁹ kao i u još jednoj njegovoj potvrđnici kao i pismu Dubrovčanima.⁴⁰ Potvrđnica hercegovine supruge Cecilije, kojom potvrđuje da je primila naslijeđe

²⁸ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 64; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 441; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 182.

²⁹ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 124; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 443; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 181.

³⁰ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 124; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 444; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 182.

³¹ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 72; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 465; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 189.

³² Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 76; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 485; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 195.

³³ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 79; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 206.

³⁴ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 76; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 491; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 200.

³⁵ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 77; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 492; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 201.

³⁶ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 128; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 493; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 201.

³⁷ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 78; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 202.

³⁸ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 129–130; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 206–207.

³⁹ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 174; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 208.

⁴⁰ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 175; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 209.

koje joj je oporučno ostavio herceg Stjepan, počinje: »† Va ime otca i sina i duha svetoga amin'«. ⁴¹ U potvrđnicama hercega Vlatka i njegova brata Stjepana o podizanju naslijeđa oca hercega Stjepana često nalazimo simboličku invokaciju u obliku križa, a verbalne invokacije počinju uglavnom zazivanjem Božjega imena s potvrđnim izričajem »amen«, kao i zazivanjem Presvetoga Trojstva s potvrđnim izričajem »amen«. Između tih invokacija ima manjih odstupanja. ⁴² Isprava kojom Vladislav potvrđuje primitak konavoskoga dohotka iz 1478. godine počinje simboličkom invokacijom u obliku križa. ⁴³ U Dubrovniku je 27. listopada 1487. godine izdana i potvrđnica hercega Vladislava o primanju 766 perpera i osam dinara provizije od Dubrovčana, koja počinje: »† Va ime b(o)žie amin'«. ⁴⁴ Ako usporedimo te invokacije s onima u latinskim ispravama bosansko-humskih vladara i velmoža, možemo primijetiti jednu razliku u navođenju simboličke invokacije. Naime, za razliku od ovih ćiriličnih isprava, u latinskim je ispravama invokacija vrlo rijetka diplomatska formula, s tim da je simbolička invokacija mnogo rjeđa od verbalne invokacije, što se ranije dovodilo u svezu s učenjem Crkve bosanske, odnosno smatralo se kako je mogući razlog tome da pripadnici te vjerske zajednice nisu poštovali križ, što se pokazalo netočnim. ⁴⁵

Kako se iz navedenih invokacija moglo vidjeti, većina analiziranih isprava obitelji Kosača počinje zazivanjem Presvetoga Trojstva, odnosno ima istu formulaciju kojom se zazivaju sve tri božanske osobe. Za razliku od njih, takav se oblik verbalne invokacije u latinskim ispravama bosanskih vladara nije često koristio. ⁴⁶ Također, valja ukazati na to da u ćiriličnim ispravama Kosača upućenih Dubrovniku u verbalnim invokacijama ne nalazimo pridjeve koji govore o svetosti i nerazdjeljivosti Presvetoga Trojstva kao što ih susrećemo u latinskim ispravama bosansko-humskih vladara i velmoža. ⁴⁷ Ovdje ćemo radi ilustracije navesti samo jednu vrlo rijetku i zanimljivu verbalnu invokaciju koja se nalazi u latinskoj ispravi hercega Stjepana Kosače i Alfonsa V. Aragonskog i njegova sina Ferdinanda iz 1454. godine, u kojoj je riječ o kraćem teološkom traktatu o poimanju Presvetoga Trojstva. Ona glasi: »In nomine Magni Sabaot altissimi Dei nostri qui est primordio pater, impletio filii et ad perfectionem Spiritus Sancti« (»U ime Velikoga Sabaota, svevišnjeg Boga našega, koji je od početka Otac, ispunjenje Sina i na usavršenje Duha Svetoga«). ⁴⁸ Osim

⁴¹ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 195; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 501; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 214.

⁴² Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 86–87, 94, 178–194; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 507–511; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 216–230.

⁴³ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 131; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 519; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 231.

⁴⁴ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 132; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 537; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 234.

⁴⁵ M. BRKOVIĆ, »Diplomatičke formule biblijsko-teološkog sadržaja u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža od XII. do XV. st.«, str. 26.

⁴⁶ M. BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, str. 124.

⁴⁷ M. BRKOVIĆ, »Diplomatičke formule biblijsko-teološkog sadržaja u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža od XII. do XV. st.«, str. 26.

⁴⁸ Marko VEGO, »Tri povelje o posjedima Stjepana Vukčića Kosače«, *Most*, god. V, br. 19–20, Mostar, 1978., str. 137, 140. Usp. Milko BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*, Crkva na kameanu, Mostar, 2011., str. 223; M. BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, str. 123; Milko BRKOVIĆ, »Katoličanstvo bosansko-humskih vladara i velmo-

toga, smatramo važnim naglasiti i činjenicu da u navedenim ćirilničnim ispravama Kosača, za razliku od latinskih isprava bosanskih vladara, nema verbalne invokacije koja počinje zazivanjem samo druge božanske osobe, odnosno Isusa Krista.⁴⁹

Devocija

Kao sastavni dio intitulacije kojom se prezentiraju osobe u čije se ime izdaje određena isprava, nalazimo i devociju ili formulu pobožnosti kojom one naglašavaju da su Božjom milošću to što jesu, a ta se formula ponekad ponavlja i u arengi. Što se tiče isprava koje su predmet ovoga rada, možemo zasigurno kazati da je devociona formula u ispravama Kosača upućenim Dubrovniku vrlo česta, a nalazimo je kao sastavni dio intitulacije, kao i u latinskim ispravama bosansko-humskih vladara, dok se kod velmoža nalazi samo u ispravama hercega Stjepana Vukčića Kosače.⁵⁰ U ovdje analiziranim ispravama kod vojvode Sandalja nalazimo sljedeće intitulacije s devocijom. U ispravama iz 1419. i 1420. godine, vezanim uz ustupanje Konavala, njegova je intitulacija: »Mi g(ospo)d(i)n voevoda sandal' hranić' milostiju božiom' veliki voevoda bosan's'ki...«⁵¹ a u potvrđnici iz 1429. godine o primljenom dohotku za carinu u Drijevim Sandaljeva intitulacija glasi: »mi g(ospo)d(i)n' vojevoda sandal' m(ilo)stiju b(o)žiom' veliki vojevoda rusaga bosanskoga i vekje...«⁵² Stjepan Vukčić Kosača se u ranije spomenutim ispravama intitulira kao: »Mi gos(po)d(i)n' vojevoda stipan' milostju božiom' veliki vojevoda rusaga bosanskoga i ktomu...«⁵³ »Stipan' božiom' milostju her'ceg' homski i pr'mor'ski i veliki voevoda rusaga bosanskoga knezu dr'nskomu i veće«⁵⁴ »Stipan' božiom' milostju herceg' od' svetoga save i gospodar' homskoi (zemli) i pomor'ju i veliki vojevoda rusaga bosanskoga, knez' dr'nski i ktomu...«⁵⁵ »mi go(spo)d(i)n' stipan' b(o)žiom' m(i)lostu(!) herceg' od' svetoga save gospodar' hum'ski i primor'ski i veliki voevoda rusaga bosan'skoga knez' drin'ski i ktomu...«⁵⁶ »Mi g(ospo)d(i)n' stipan' božiom' m(i)l(o)st'ju herceg soetago(!) save g(o)sp(o)d(ar)' humski i primorski knez' drinski velik(i) voevoda rusaga bosanskoga i veće...«⁵⁷

žak, *Croatia christiana periodica*, god. XXV, br. 47, Zagreb, 2001., str. 38; M. BRKOVIĆ, »Diplomatičke formule biblijsko-teološkog sadržaja u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža od XII. do XV. st.«, str. 26.

⁴⁹ Usp. M. BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, str. 122–123.

⁵⁰ Usp. *Isto*, str. 196.

⁵¹ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 293, 309; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 100, 108.

⁵² Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 331; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 137.

⁵³ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 62–63; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 177.

⁵⁴ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 63; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 179.

⁵⁵ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 64; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 180.

⁵⁶ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 64; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 441; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 182.

⁵⁷ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 76; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 195.

»mi g(ospo)d(i)n' stipan' božiom m(i)l(o)st'ju herceg' svetago save g(o)sp(o)d(a)r' humski i primorski knez' drinski i veliki vovoda rusaga bosanskoga i veće...«,⁵⁸ »mi g(ospo)d(i)n' herceg' Stipan' m(i)l(o)stiju božiom herceg' svetoga save g(o)sp(o)d(a)r' humski i primorski · knez' drinski Veliki vovoda rusaga bos'(an)skoga i veće...«,⁵⁹ »Mi g(ospo)d(i)n' stipan' božiom' m(i)l(o)st'ju herceg' svetago save g(o)spodar' humski i primorski knez' drin'ski i veliki vovoda rusaga bosanskoga i veće...«,⁶⁰ »mii(!) g(ospo)d(i)n' Stipan' b(o)žiom' m(i)l(o)stiju herceg' svetago save g(o)spodar humski i primorski knez' drinski veliki vovoda bosanski i veće...«⁶¹

Za sinove hercega Stjepana Vladislava i Vlatka nalazimo sljedeće intitulacije: »milostiju b(o)žiom' mi go(spo)d(i)n' knez' vladisav'...«,⁶² »m(i)l(o)stiju božiom' mi vovoda vladisav' · gospodar' humski i primorski vovoda bosanski i veće...«,⁶³ »Vladisav' m(i)l(o)stiju božiom gospodar' humski i primorski vovoda bosanski i veće...«,⁶⁴ »Vlatko božiom milostiju her'ceg' svetoga save i veće...«,⁶⁵ »vlatkoo (!) božiom m(i)l(o)stiju herceg' svetoga saave(!) i veće...«,⁶⁶ »M(i)l(o)stiju b(o)žiom' mi g(ospo)d(i)n' herceg' vlatkoo(!) svetoga saave(!) i veće...«,⁶⁷ »Milostiju božiom' mii(!) go(spo)d(i)n' herceg' vladisav' herceg' svetoga save i veće...«,⁶⁸ »Mi herceg' vladisav' herceg' svetoga save«,⁶⁹ »mi vladisav' milostiju b(o)ž(i)om' herceg' s(ve)t(o)ga save...«⁷⁰ Također u potvrđnicama hercega Vlatka i njegova brata Stjepana kao i u onoj Vladislavovoj, vezanim uz očevo naslijeđe, nalazimo uglavnom iste intitulacije.⁷¹

Članovi obitelji Kosača, kako smo mogli vidjeti, kao izdavači isprava u svojim naslovima redovito ističu milost Božju, odnosno da su Božjom milošću to što jesu. Osim toga, u

⁵⁸ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 76; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 491; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 200.

⁵⁹ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 78; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 202.

⁶⁰ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 79; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 206.

⁶¹ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 72; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 189.

⁶² Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 124; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 444; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 182.

⁶³ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 128; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 493; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 201.

⁶⁴ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 129; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 206.

⁶⁵ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 174; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 208.

⁶⁶ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 176; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 209.

⁶⁷ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 176; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 209.

⁶⁸ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 131; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 519; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 231.

⁶⁹ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 131; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 522; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 232.

⁷⁰ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 132; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 537; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 234.

⁷¹ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 86–87, 93–94, 130–131, 178–194; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 507–511; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 216–230.

pojedinin njihovim ispravama upućenih Dubrovčanima uz Božju milost navode i svoje pretke, odnosno one od kojih su naslijedili određenu čast.⁷² Ako usporedimo sve navedene devocije s onima u latinskim ispravama bosansko-humskih vladara, naći ćemo mnogo sličnosti. Naime, i u latinskim ispravama intitulacije s devocijom nalaze se iza invokacije, devocione formule imaju oblik »*dei gratia*« (izuzetak čini samo nekoliko isprava gdje je ovaj oblik malo izmijenjen), a intitulacije počinju s »*Nos*«,⁷³ odnosno kod Kosača s »*Mik*«.

Biblijsko-teološki sadržaji u tekstu ili rukopisu isprava

U središnjem dijelu isprava, odnosno u tekstu ili korpusu, čiji su sastavni dijelovi arenga, promulgacija ili notifikacija, naracija ili ekspozicija, peticija, dispozicija, sankcija, koroboracija i svjedoci,⁷⁴ nalazimo više elemenata biblijsko-teološkoga sadržaja, ovisno o samom karakteru isprave. U analiziranim ispravama Kosača u središnjem dijelu isprava biblijsko-teološki sadržaj nalazimo u arengi, naraciji, dispoziciji i sankciji. Ovdje ćemo navesti njihove formulacije, s tim da treba naglasiti da su ponekad dijelovi tih isprava izmiješani.

Arenga

Što se tiče arenge treba kazati da ona kao sastavni dio nije neophodna u svakoj ispravi, te je uglavnom vrlo kratka. Budući da je cilj arenge opravdati pravni čin, nerijetko je u njoj prisutna biblijsko-teološka, moralna, filozofska ili pravna misao.⁷⁵ Prema dosadašnjim istraživanjima, arengu ne nalazimo redovito u latinskim ispravama bosansko-humskih vladara i velmoža.⁷⁶ Također, diplomatska formula arenge nije česta ni u ovdje analiziranim ispravama Kosača upućenih Dubrovniku, a nalazimo je u sljedećim ispravama.

U Sandaljevu odgovoru Dubrovčanima (17. travnja 1423.) kako pristaje na njihov sud vezano uza spor oko neke postaje stoji: »da ako bi se što od' ljudi utailo na zemli od' b(o)ga se ne more utaiti«. ⁷⁷ U ispravi iz 1435. godine kada vojvoda Stjepan potvrđuje Dubrovčanima ranije povlastice vezane uz Konavle i Vitaljinu, nakon invokacije i intitulacije u arengi ponovno navodi »...va velikoī slavi u g(o)spoctvu i u pl'ni dr'žavi moih roditel' m(i)l(o)st'ju b(o)ž'om(?) naslidnik' i s(i)n' počtenoga pomenut'ja roditelja mi slavnoga

⁷² Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 293; Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 35; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 381; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 100, 149.

⁷³ M. BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, str. 183–193.

⁷⁴ V. KAPITANOVIĆ, *Povijesna vrela i pomoćne znanosti*, str. 200–202; M. BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, str. 205–320.

⁷⁵ M. BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, str. 205; M. BRKOVIĆ, »Diplomatičke formule biblijsko-teološkog sadržaja u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža od XII. do XV. st.«, str. 28.

⁷⁶ M. BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, str. 217.

⁷⁷ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 327; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 125.

g(o)spo(d(i)na kneza vl'kca i strica mi slavnoga velikoga vevode sandala i počtenoga pomenut'ja kneza vuoka (!) · i ne daleče od' nih pl't'ju pače s(i)n' i sinov(a)c' i naslidnik' pravi istinni(!) od' nih' kr'vi poveliniem i sudom b(o)žim' prijamše dr'žavu i rusag' u ruke g(o)spoctva mi i sieđe u g(o)sp(o)ctvu roditel' moih...«⁷⁸

U ispravi hercega Stjepana Kosače iz 1454. godine u kojoj se izmiruje s Dubrovčani-
ma i potvrđuje im stare povlastice nalazimo vrlo zanimljiv biblijsko-teološki sadržaj: »O
velemožna siloo(!) presvetago duha bože slavni va troici va otci že reku i sinu i svetim'
duhom' prisveta troice nerazdilima slava tebi iže va ime tvoe vse vr'šimoo(!) i toboju
uzdr'žimoo(!) zemlju i vladan'e koe e nam' je b(o)g' dao smislismoo(!) u našoi pameti
kolicim milosr'd'em' b(o)g' ljubi nerav' človiču posla svoga edinagoo(!) sina u velicieh'
mukah' da svoje izbavi · iz grieha i po uskr'senju kada hoti uziti na nebese da sidet' o
desnuju otca b(o)ožastavnom' rieč'ju r(e)če ap(o)s(to)lom' svoim' mir' daju vam mir'
ostaljam vam' ...«⁷⁹

Naracija i dispozicija

Naracija i dispozicija čine bit isprave i ponekad se nalaze skupa čineći jednu cjelinu. U la-
tinskim ispravama bosansko-humskih vladara i velmoža naracija se počinje upotrebljavati
tek od vremena Bribirskih knezova. Inače, naracija je i u latinskim ispravama kao i u ov-
dje analiziranim ispravama Kosača ponekad spojena s dispozicijom.⁸⁰ Biblijsko-teološke
sadržaje nalazimo u naraciji i dispoziciji kod latinskih isprava bosansko-humskih vladara
i velmoža i u ovdje analiziranim ispravama Kosača. U naraciji, u kojoj se zapravo opisuju
okolnosti donošenja pravnoga čina u ispravi, u latinskim ispravama bosansko-humskih
vladara i velmoža česti su biblijsko-teološki izrazi: *vocati deo, divinam miserationem, sacrosanctis ewangelitis* itd.⁸¹

U ispravama Kosača upućenih Dubrovniku nalazimo sljedeće religijske elemente u nara-
ciji. Zanimljivu formulaciju nalazimo u diplomatskoj formuli naracije u jednoj potvrdnici
Cecilije, supruge hercega Stjepana Kosače, u kojoj piše da je: »...sa znaniem' i hotinien'
sinova mi bogom' daniem' g(ospo)d(i)na hercega vlatka i kneza stipana...« primila nasli-
jeđe koje joj je oporučno ostavio herceg Stjepan.⁸² Također, u potvrdnici hercega Vlatka
i njegova brata Stjepana o potvrđivanju nasljedstva od njihova oca hercega Stjepana, pi-
sanoj u Dubrovniku 26. srpnja 1470. godine stoji: »plem(e)nitoi gospoe hercežici cecilie
našoi maici bogom' danoi...«⁸³

⁷⁸ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 36; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 381; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 149.

⁷⁹ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 72; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 189.

⁸⁰ Usp. M. BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, str. 233–234.

⁸¹ Usp. M. BRKOVIĆ, »Diplomatičke formule biblijsko-teološkog sadržaja u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža od XII. do XV. st.«, str. 30.

⁸² Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 195; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 501; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 214.

⁸³ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 189; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 227.

Gotovo identične formulacije nalazimo u naracijama dviju Sandaljevih isprava. U navedenoj ispravi od 24. lipnja 1419. godine piše: »...potvr'evano po nih' krasnih' listih' i bude po milosti božioi v' plni državi...«⁸⁴ a u drugoj Sandaljevoj ispravi iz 1420. u kojoj stoji: »...potvr'djevano po nih' krasnih' listih' i zapisih' i bude po m(i)(o)sti b(o)žioi v' puni dr'žavi...«⁸⁵

U ispravi iz 1451. godine kojom Vladislav sklapa savez s Dubrovčanima protiv oca Stjepana, religijske elemente nalazimo u naraciji, dispoziciji te aprekaciji. Naime, u navedenoj ispravi stoji: »...zato mi rečeni g(ospo)d(i)n' vladisav' smišlae g b(o)gu i k pravdi i da u bogu est' vsako up'vanie a ne u krivini ni u ednom' svitovnom g(o)spoctvu · videće velike tvr'dine i rote po pismih koe bihu učinili naši počteni pr'vi i naši roditel'e knezu i vlastelom' grada dubrovnika boeće se da takove kletvi i rote ne padu vr'hu nas' i naših' poslidnih' i ne hoteće da tolikai ljubav' milošća i sklad' na mane doide složih' i utvr'dih i u vsem' ustanovutih meju nama i počtenim' knezom' i vlasteli grada dubrovnika bractvo i edinstvo sklad' i prijazan' kripkoo(!) u vsem' kako se u zapisih' meju našimi starimi i nima uzdr'ži i toliko bole u napridak' živiti meju nama koliko b(o)g' i pričista dopusti iošće jaa(!) rečeni g(ospo)d(i)n' knez vladisav' da koliko mani dopusti g(ospo)d(i)n' b(o)g' moći da na vsu moju silu budu i da sam' dr'žan nastojati povratiti i osloboditi knezu i vlastelom' grada dubrovnika župu konavaosku sa vsimi pravinama i razlozi pravimi onakoi kako im se u pismih' uzdr'ži koju župu roditel' naš' brez' razloga i pravde uze i poside nim' pače i sa više obituju i hoću da im sam' dr'žan' rečenu župu konavaosku od' svakoga inoga tko bi im hotio dati koju godi zabavu da sam' dr'žan' jaa(!) brani kripiti pomagati kako pravi i sr'čani prijatel' nih'. Iošće jaa(!) rečeni g(ospo)d(i)n' knez' vladisav' dopustiveš mani g(ospo)d' b(o)g' stupiti u gospoctvo hoću i obituju ljubežlivie i sr'čanie uzdr'žati i kripiti pravu ljubav' i prijazan' z bratiom' moom'(!) s knezom' i vlasteli počtenoga grada dubrovnika...«⁸⁶ Nadalje ponavlja kako će, ukoliko mu Bog dopusti, nastojati konavosku župu osloboditi kako je ranije rekao, a da će on i Dubrovčani »u napridak' živiti među nama koliko b(o)g' i pričista dopusti...«⁸⁷

U najvažnijem dijelu isprave, to jest dispoziciji, donosi se sam materijalni ili moralni objekt isprave. Dispozicija u latinskim bosansko-humskim poveljama sadrži izraze: *filio in deo, promissimus fide ducti, sacrosanctis euangeliis et sanctorum reliquiis* i slično.⁸⁸ U ovdje analiziranim ispravama Kosača nalazimo sljedeće biblijsko-teološke izraze. U Sandaljevoj potvrdnici od 27. prosinca 1423. godine, u kojoj potvrđuje da je primio sav novac koji je bio na čuvanju u Dubrovniku, u dispoziciji stoji: »...ki su u toi doba pri nas'

⁸⁴ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 293; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 100.

⁸⁵ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 309; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 108.

⁸⁶ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 125–126; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 183.

⁸⁷ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 126–127; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 184.

⁸⁸ Usp. M. BRKOVIĆ, »Diplomatičke formule biblijsko-teološkog sadržaja u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža od XII. do XV. st.«, str. 30.

bili m(i)l(o)stiju b(o)žiom' ·i ljubvom'...«⁸⁹ Religijski sadržaj nalazimo i u sljedećoj dispoziciji. Naime, pišući potvrđnicu Dubrovčanima 1448. godine da je primio dug od Vlahuše Latinčića, herceg Stjepan piše: »zahvalismo na vašoi pravoi i usr'dnoi pr'jateljskoj sussjetkoi(!) pravde za što er'ste učinili po pravde a takoi vam je i pravo k nam' u svem pravdu pokazovati a mi b(o)g' zna sa svacjem' hotenjem dobrovolnjem radi smo vam' ugodbu učiniti takoge vlastele što mi pisahote za sr'bra vaša koja su u nas' u tomui smo dobr' rad' učinili kako vam' hoće vaš' vlastelin' knez' benko dopovidjeti...«⁹⁰

U ispravi hercega Stjepana iz 1454. godine u kojoj Dubrovčanima nakon izmirenja potvrđuje stare povlastice u dispoziciji nalazimo sljedeći religijsko-teološki sadržaj: »...milstivo se dogovorismoo(!) i potvr'dismoo (!) i potvr'ćuemoo(!) vsakoe zapise i povelje koe su imali i koe imaju knez' i vlastele dubrovački do današnjega dne od našieh' roditel' mnogoopočtenoga (!) i glasitoga spomenut'ja g(ospo)d(i)na kneza vukca i slavnoga g(ospo)d(i)na Sandalja bivšega velikoga vevode bosanskoga i veće i kneza vuka i g(o)spotcva(!) mi da budu tvr'da i kripka temelna i nepokolibima viku vikoma amin...« U istoj ispravi nadalje piše: »...i takoi velimoo(!) i zapoviedamoo(!) da nitkor' ne može ni smie uspomenuti ni iskati kr'vi ni ine osvete ni vražde ni u edno vrieme dokla sviet' stoi tko li se obrite siei potvoriti da e g(o)spotcvu mi neviran' i da se razaspe do korienaa(!)...«⁹¹ Na kraju, religijski sadržaj nalazimo i u dispoziciji jedne Vladislavove potvrđnice. Naime, hercegov sin Vladislav 13. listopada 1465. godine potvrđuje da je posudio od Dubrovčana iznos od 1000 perpera i to riječima: »...uzesmo i zaimismoo(!) ako nam g(ospo)d(i)n' b(o)g' pomožje i tui nam' m(i)l(o)st' učini da se budemoo(!) obladat' u našjem rusagu da imamo dati i vratiti...«⁹²

Sankcija

U analiziranim ispravama Kosača posebno su zanimljive diplomatske formule sankcija kojima se izriče kazna u slučaju neizvršavanja dispozicije ili pak nagrada onima koji omogućue njezino izvršavanje. Kazne, kako je poznato, bile su ovozemaljske, odnosno materijalne i one duhovne, koje su po svemu sudeći bile mnogo češće, a s obzirom na zadanu tematiku, zaslužuju našu pažnju. Sandalj Hrančić se u navedenoj ispravi od 24. lipnja 1419. godine zaklinje na sljedeći način: »rotismo se i zaklesmo na častnom' i životvorešćem' krsti gospodini i v' četiri evančeliste i v' ·vi· vrhovnih' s(ve)tih' apustol' i v' ·t·ii· s(ve)tih' otac' iže sut' va nikeju i va v'sih' od vika s(ve)tih' b(o)gu ugodivših' i v' duše naše jako vse više pisanno i nami obitovano kn(e)zu vlastelom' i vsoi općini grada dubrovnika i nih' poslidnim' hoćemo tvrdo i nepokolibimo i neporočno va viki vikoma uzdržati i nami i našimi poslidnimi ne uk'r'niti tko li bi naas' inako učinil' ili za lakomost' ili za strah' ili

⁸⁹ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 375; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 329; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 125.

⁹⁰ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 63; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 179.

⁹¹ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 73–74; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 189–190.

⁹² Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 128; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 202.

za čiju volu tere tei više pisanne rote koiom' godi hitrostiju razbil' ili pritvoril' hoćemo i lubimo da su vse kletvi i rote i proklectva pala svrhu nas' i našega natraška i našega plemena i vsih' naših' poslidnih' i da smo prokleti i zavezani živim' bogom' i pričistom' i vsimi pisan'nimi s(ve)timi, i da smo odpadnici prave vire, i da smo pričteni judi koi izda sina božija na raspetie i da se nevirnici nazovemo prid' vsakoga g(ospo)d(i)na zemalnoga i v' dan' smr'ti priminutija našega i v' sudni dan' da ne imamo pomilovanija prid licem' božim'...«⁹³ Nadalje, Sandalj Hranić se u navedenoj ispravi od 30. svibnja 1420. godine zaklinje na sljedeći način: »rotismo se i zaklesmo na č'snom' i životvorešćem' kr'stu g(ospo)d(i)nuu(!) i v' ·d· jevandeliste i v' ·vi· vrhovnih' svetih' apustolov' i ·t·i·ii· s(ve) tih' ot'c' iže sut' v' niki i v' vse svete ot vika b(o)gu ugodivše i v' d(u)še naše jako vse više pisano i nami obitovano knezu vlastelm' i vsoi općini grad dubrovnika i nih' poslidnim' hoćemo tvr'do i nepokolibimo i neporočno v' viki vikoma uzdr'žati i nami i našimi poslidnimi ne uk'r'nit tko li bi nas' ionako učinio ili za lakomost' ili za strah' ili za čiju volju tere tei više pisane rote koom' godi hitrostiju razbio ili pritvorio hoćemo i ljubimo da su vse kletvi i rote i proklet'stva pala svr'hu nas' i našega natraška i našega plemena i vsih' naših' poslidnih' i da smo prokleti i zavezani živim' bogom' i pričistom' (marijom) i vsimi više pisanimi svetimi i da smo odpadnici prave vire i da smo prič(ečeš'teni k ijudi koi proda sina b(o)žija na raspet'je i da se nevirnici nazovemo prid' vsakoga g(ospo)d(i)na zem'l'noga na v' d(a)n' smr'ti i priminut'ja našega i v' sudni d(a)n' da ne imamo pomilovanija prid licem' b(o)žim'...«⁹⁴

U spomenutoj ispravi Stjepana Kosače iz 1435. godine (10. listopada) stoji: »Rotismo se i zaklesmo na svetom' evan'čeliju bož'em i na častom' i životvorešćem' ·kr'stu gospodnju reč(e)niem knezu vlastelom i vsoi općini ·vlaldušćago grad dubrovnika i nih ostanku v' g(ospo)da b(o)ga vsedr'žitelja i va prič(i)stu b(o)gorodicu i v' ·d· evančeliste i va ·vi· sv(e) tieh apostol' ·vr'hovnieh i va ·tii· sv(e)tieh otac' ·iže sut' na nikiju i va ·o· izabranieh' b(o)žih' i va vsje sv(e)te iže od' v(i)ka b(o)gu ugodivše ·da ovoi ·naše zgora pisan'e i obitovan'e re(e)čnnoe (!) i obitovanoe knezu i vlastelom i vsoi općini vladušćago grad dubrovnika i nih ostanku i nih posledniem' ·kako ·zgora piše vika vikoma ne ima na manje priti ·nim' ni se će potvorit' ·za niednu stvar' ·na zemli ·ni za ednoga čl(o)v(i)ka volju ni za strah' nia za blago ni se ot-om' koi par'na učinit'. Eda li bismo ·mi veliki voevoda g(ospo)d(i)n' stipan' i naše natraž'e i naši poslidni ovo zgora reč(e)nno(!) i pisnno(!) i obe-tovanno(!) potvorili ·reč(e)nnomu(!) knezu i vlastelom' i vsoi općini vlastelom' dubrovač-cim' ·ali na manje prinesli koom'(!) hitrost'ju ·ali lakomost'ju za čiju volju ali ·za strah' ·ali ·za hotine· niednoga čl(o)v(i)ka na zemli ·koi bi mogao biti· tad da smo ·mi veliki ·voevoda g(ospo)d(i)n' stipan' ·i naše natra'e ·i naši poslidni prokleti ·b(o)gom' živim' otcem' ·i sinom' i sv(e)tiem' ·d(u)hom' i vsimi sv(e)tiemi od vika b(o)gu ugodivšimi više imenovaniami. I da smo prilični ·ka ijudi skariotckomu koi proda sina b(o)ž'ja is(u)hr(i)sta na raspet'ju. I k' onim' ·koi upijahu propni ·propni. I k' ooniem' (?) ·koi mu kladihu

⁹³ F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 290–291; Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 296–297; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 102. Usp. Leon PETROVIĆ, *Kršćani Bosanske crkve*, Svjetlo riječi – Ziral, Sarajevo – Mostar, ²1999., str. 180.

⁹⁴ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 312–313; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 110–111.

tr'nov' vinac' na glavu i da smo se od'rekli b(o)ga i anćela m(i)l(o)stivoga · na smr't i na dan' sudni. I vire koju viruemo...«⁹⁵

Vrlo slično nalazimo i u ispravi iz 1451. godine, kojom Vladislav sklapa savez s Dubrovčanima protiv oca Stjepana, gdje se kune knezu i dubrovačkoj vlasteli: »...b(o)g(o)m' živim' ocem i sinom' i duhom' svetim' i pričistom' b(o)gorodicom' maikom' negovom' i četiri evanćelisti i dva na desete apostola vr'hovna i sedam' deset' izabranih (!) b(o)ožih' i vsimi svetimi i sveticami b(o)žimi... da više rečene rote i kletve padu vr'hu i moga ostanka i da sam' pričestan' ijudi koi b(o)g izda na kr'st' žudiem' koi upijahu propni propni i onim koi mu tr'nov' vinac' na glavu staljahu...«⁹⁶

U ispravi hercega Stjepana iz 1454. godine u kojoj se izmiruje s Dubrovčanima i potvrđuje im stare povlastice stoji: »...rotismo se i zaklesmoo(!) na svetom evanćel'ju b(o)žiem i na č(a)snom' i životvoreščem' krstu gospoćnu r(e)čeniem knezu i vlastelom i vsoi općini dubrovačkoj i nih' ostanku va gospodaa(!) b(o)ga vsedr'žitelja i va pr(i)č(i)stu b(ogorodi)cu i va četiri evanćeliste i va dva na deste apustula vr'hovnieh' i va · o izbranieh' b(o)žih' i va · t · i · ii · (18) otac' svetih' iže va nikei i va vse svete od vieka b(o)gu ugodivše da ovoi naše zgora pisanno(!) i obitovannoo(!) r(e)čenniem(!) kn(e)zu i vlastelom' i vsoi općini vladuščago grada dubrovnika i nih' ostanku i nih' poslidniem' kako se zgora piše vieku vikoma na mane ne ima priti ni se potvoriti ni za ednu stvar' na zemli nia zastrah' ni za baloo(!) ni za niednoga g(ospo)d(i)na ni za niednogaa(!) inoga čl(o)v(i)ka...«⁹⁷

U analiziranim ćirilčnim ispravama Kosača upućenim Dubrovniku, kako smo mogli vidjeti, velika pažnja pridavala se sankcijama. Za razliku od njih, u latinskim ispravama većine bosansko-humskih vladara i velmoža sankcije su vrlo rijetke diplomatske formule a kod nekih ih vladara uopće nema (primjer kralja Stjepana Tomaša), dok je u latinskim ispravama knezova Bribirskih sankcija gotovo redovita diplomatska formula i uglavnom se sastoji od prijetnje i prokletstva.⁹⁸

Govoreći o prijetnjama, treba kazati da kod analiziranih isprava Kosača nalazimo mnoge sličnosti s onima u obrascima isprava hrvatskih narodnih vladara ali i onih iz mnogo kasnijega razdoblja u kojima su bile često zastupljenije duhovne kazne kao što su primjerice osobno, ali i prokletstvo nasljednika, prokletstvo 318 otaca Nicejskoga sabora, samih njih ili ponekad zajedno s drugim svecima, odnosno vječne muke u paklu i to najčešće »u društvu« Isusova izdajnika Jude Iškariotskoga, a osim njega navodilo se i one koji su vikali »propni ga, propni« i one »koji mu trnov vijenac stavljahu«.⁹⁹ Duhovna se kazna i u

⁹⁵ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 39–41; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 383; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 150–151.

⁹⁶ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 127; F. MIKLOSICH, *Monumenta Serbica...*, str. 446–447; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 184.

⁹⁷ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 75; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 190.

⁹⁸ M. BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, str. 273; M. BRKOVIĆ, »Diplomatičke formule biblijsko-teološkog sadržaja u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža od XII. do XV. st.«, str. 28–29.

⁹⁹ Usp. I. OSTOJIĆ, »Religiozni elementi u diplomatskim izvorima stare Hrvatske«, str. 65, 67–68; M. BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, str. 258–259. Naime, na Prvome ekumenskom saboru u Niceji koji je trajao od svibnja do srpnja 325. bilo je nazočno oko 300 biskupa (samo sedam sa Zapada), koji su osudili Arijevu herezu. Pretpostavlja se da je broj

ispravama Kosača upućenih Dubrovniku odnosila uglavnom na osudu na paklene muke, odnosno na odsustvo Božje milosti na sudnjem danu, sudbinu Jude Iskariotskoga, odsustvo anđela na sudnjem danu, prokletstvo crkvenih otaca, te prokletstvo svih svetih. Prokletstva su se u ispravama vezanim uz određena darivanja, kako je spomenuto, odnosila u prvom redu na same darovatelje, ali i na njihove nasljednike, kako se oni ne bi kasnije »predomislili«. Budući da se zakletvom utvrđivalo određenu ispravu, oni na koje se odnosila isprava »uzimali« su Boga za svjedoka da će postupiti prema tom dogovoru, pa su u tom kontekstu, kako smo mogli vidjeti, posebno zanimljive zakletve Kosača kojima su, sudeći prema navedenim ispravama, posvećivali mnogo pažnje.¹⁰⁰ Kako se moglo vidjeti, Kosače se u svojim ispravama gotovo redovito kunu na križ, evanđelje, četiri evanđelista, dvanaest apostola, 318 nicejskih otaca i u svoje duše. Osim toga Kosače se vrlo često kunu i na Blaženu Djevicu Mariju, nazivajući je Majkom Božjom i Prečistom Bogorodicom.¹⁰¹

Religijski elementi u eshatokolu isprava

Subskripcija

Subskripcijom se zapravo potvrđuje vjerodostojnost isprave. Osobe koje su davale pristanak na ispravu, odnosno svjedoci, svojim su potpisom ili nekim znakom davale potvrdu tom pravnom činu.¹⁰² U potvrđnici hercega Stjepana Kosače iz 1448. godine, u kojoj potvrđuje Dubrovčanima da mu je dug vratio Vlahuša Latinčić, na kraju isprave u potpisu stoji: »Stipan' božiom milostju her'ceg' homski i pr'mor'ski i veliki vovoda rusaga bosanskoga knezu dr'nskomu i veće.«¹⁰³ Slično nalazimo i u njegovoj potvrđnici iz 1449. godine, u kojoj Dubrovčanima potvrđuje da je primio 180 dukata koje mu je oporučno ostavio Benko Gundulić (»Stipan' božiom' milostju herceg' od svetoga save i gospodar' homskoi (zemli) i pomor'ju i veliki vojevoda rusaga bosanskoga knez' dr'nski i k tomu.«).¹⁰⁴ Također, u jednom pismu Dubrovčanima kojim šalje svoje poslanike s usmenim porukama hercegov sin Vlatko se na kraju potpisuje: »vlatkoo (!) božiom m(i)l(o)stiju herceg' svetoga saave(!) i veće.«¹⁰⁵ Smatramo potrebnim napomenuti kako subskripcija ponekad zamjenjuje samu intitulaciju izdavača isprave. Dok u navedenim primjerima isprava

318 otaca ušao u tradiciju prema broju Abrahamovih slugu koji su se zajedno s njime borili. Usp. Hubert JEDIN, *Velika povijest Crkve*, sv. II., Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1995., str. 25; Božo GOLUŽA, *Povijest Crkve*, Teološki institut Mostar, Mostar, 1998., str. 102–103; I. OSTOJIC, »Religiozni elementi u diplomatskim izvorima stare Hrvatske«, str. 66, bilješka 2.

¹⁰⁰ Usp. L. PETROVIĆ, *Kršćani Bosanske crkve*, str. 179; M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum...*, str. 231.

¹⁰¹ O pobožnosti Kosača prema Blaženoj Djevici Mariji vidi: Dijana KORAĆ, »Neki aspekti religioznosti u Kosača«, *Croatica christiana periodica*, god. XXXVII, br. 72, Zagreb, 2013., str. 51–72.

¹⁰² M. BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, str. 320.

¹⁰³ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 63; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 179.

¹⁰⁴ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 64; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 180.

¹⁰⁵ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 176; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 209.

Kosača nalazimo sličnosti s latinskim ispravama bosansko-humskih vladara i velmoža, gdje na početku isprava ne stoji njihova intitulacija, nego je ona sadržana u subskripciji,¹⁰⁶ izuzetak čini sljedeća isprava. Naime, u potvrđnici hercega Vlatka Kosače i njegova brata Stjepana o primitku cjelokupnoga nasljedstva oca hercega Stjepana (Dubrovnik, 1470.) na početku nalazimo Vlatkovu intitulaciju a on se na kraju isprave potpisuje: »I mi g(ospo) d(i)n' herceg' vlatko milostju bož(io)m' herceg svetoga save podpisah' se rukom mo(o)m' za veće verovane' ...«¹⁰⁷

Aprekacija

Formulom aprekcije iskazuje se želja da sadržaj same isprave bude uspješno realiziran. Prema dosadašnjoj analizi latinskih isprava bosansko-humskih vladara i velmoža, biblijsko-teološki sadržaj nalazi se i u formulama aprekcije. Aprekacija zapravo zajedno s invokacijom čini okvir sadržaja isprava, vodeći se načelom da svaki ljudski rad treba počinjati i završavati s Bogom, odnosno s molitvom za njegovu pomoć.¹⁰⁸ Kao i u latinskim ispravama bosansko-humskih vladara i velmoža, aprekcija u ovdje analiziranim ispravama nije česta diplomatska formula.¹⁰⁹ Nalazimo je u sljedećim ispravama Kosača upućenim Dubrovniku. Sandaljevo pismo iz 1413. godine o slanju poslanika Dubrovčanima završava »budi vi volja virovati mu kako nam i b(o)g' vi ves(e)li.«¹¹⁰ »B(o)g' vi dr'ži u počten'ju« završava i pismo vojvode Sandalja Hranića Dubrovčanima u kojemu im javlja da pristaje na njihov sud u svezi sa sporom oko neke postaje.¹¹¹ Navedena potvrđnica hercega Stjepana Kosače vezana uz dug koji mu je vratio Vlahuša Latinčić završava: »i g(ospo)d' b(o)g' da vas' udr'ži u svojem' si milosr'dju«,¹¹² a u njegovoj potvrđnici kojom potvrđuje preuzimanje legata iz oporuke Benka Gundulića nalazimo sličnu formulaciju: »i b(o)g' vi dr'ži svojim milosr'djem«. U kratkom pismu Dubrovčanima vojvoda Sandalj piše kako šalje svoga poslanika Pribisava Pohvalića te na kraju dodaje: »što vi uzgovori budi vi volja virovati mu kako nam i b(o)g' vi ves(e)li.«¹¹⁴

¹⁰⁶ Usp. M. BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, str. 325.

¹⁰⁷ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 191–192; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 228, 230.

¹⁰⁸ M. BRKOVIĆ, »Diplomatičke formule biblijsko-teološkog sadržaja u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža od XII. do XV. st.«, str. 30; M. BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, str. 327.

¹⁰⁹ Usp. M. BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, str. 328.

¹¹⁰ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 288; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 95.

¹¹¹ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 328; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 125.

¹¹² Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 63; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 179.

¹¹³ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 64; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 180.

¹¹⁴ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 288; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 95.

Datacija

Diplomatičku formulu datacije nalazimo u svim analiziranim ispravama Kosača, i to najčešće na samom kraju isprave, u eshatokolu, a ponekad i na početku isprave, iza invocacije. Također, u nekim ispravama uza sam vremenski datum nalazimo i mjesto pisanja (zemljopisni datum). Isprave su datirane po rođenju Isusa Krista.¹¹⁵ Također, u dataciji su prisutni i izrazi »ljeta Gospodnjeg«¹¹⁶ ili »ljeta Kristova«.¹¹⁷ U navođenju ove diplomatičke formule u ispravama Kosača upućenih Dubrovniku nalazimo mnoge sličnosti s onima u latinskim ispravama bosansko-humskih vladara i velmoža. Naime, sve ove latinske isprave, izuzev jedne vezane uz bana Stjepana II. Kotromanića, imaju dataciju koja je također najčešće na kraju isprave. Kod većine latinskih isprava bosansko-humskih vladara i velmoža korišten je *stilus incarnationis* ili *annuntiationis* a manje je zastupljen *stilus nativitatis*. Velika razlika između tih dviju vrsta isprava jest u tome što se u latinskim ispravama bosansko-humskih vladara i velmoža nalazi vrlo često spomen nekih blagdana, primjerice Uskrsa, Svih svetih, blagdana Blažene Djevice Marije, Duhova itd., dok u navedenim ispravama Kosača upućenih Dubrovniku ne nalazimo dataciju po određenom blagdanu.¹¹⁸

Pisari

U analiziranim ispravama obitelji Kosača upućenih Dubrovčanima, obično na samom kraju isprave, susrećemo mnoga imena pisara,¹¹⁹ što pokazuje da se navođenju pisara u ovim ispravama davala važnost. Zanimljivo je spomenuti i činjenicu da je pojedine isprave pisao sam Vladislav, sin hercega Stjepana Vukčića Kosače.¹²⁰ Osim toga, potrebno je kazati kako su među njihovim pisarima rijetko bile osobe iz crkvenih redova bilo koje od triju Crkava koje su egzistirale na prostoru vlasti obitelji Kosača. Tako kao pisara u ovim ispravama nalazimo metropolita Davida, koji je pisao oporuku hercega Stjepana Vukčića Kosače,¹²¹ a nakon smrti hercega Stjepana ostao je u službi njegova sina Vlatka. Njegovo ime nalazimo u potvrđnici hercega Vlatka i njegova brata Stjepana o primitku naslijeđa njihova oca od 26. siječnja 1470. godine, gdje na kraju stoji: »† po zapovidi g(ospo)d(i) na mi hercega vlatka i kneza stjepana pisa mitropolit' david'«. ¹²² Spomenimo ovdje i da je

¹¹⁵ Usp. M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum...*, str. 227.

¹¹⁶ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 129–130, 183–186; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 206–207, 220, 222, 224.

¹¹⁷ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 132; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 232, 234.

¹¹⁸ M. BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, str. 165–166; M. BRKOVIĆ, »Diplomatičke formule biblijsko-teološkog sadržaja u latinskim poveljama bosansko-humskih vladara i velmoža od XII. do XV. st.«, str. 29.

¹¹⁹ M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 46, 62–63, 80, 87–89, 95, 102, 111, 119–121, 125–127, 136–138, 151, 153, 155, 157–158, 170–171, 173, 176–177, 181–182, 188, 191, 200, 202, 206, 209–210, 214, 216–228, 230–231, 233–234, 236.

¹²⁰ M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 181, 184, 202, 206–207.

¹²¹ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 90; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 212.

¹²² Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/2, str. 188; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 226.

oporuku Jelene Sandaljeve pisao njezin duhovnik Nikandar.¹²³ Na kraju možemo konstatirati da, za razliku od ovdje analiziranih isprava, većina latinskih isprava bosansko-humskih vladara i velmoža nije sačuvala spomen pisara. S druge strane, sličnost nalazimo u tome što je i u latinskim ispravama gdje se navodi ime pisara vrlo rijetko riječ o pripadniku nekoga crkvenog reda, a ime pisara također se nalazilo na kraju isprave.¹²⁴

Zaključak

Analiza diplomatskih formula u ispravama obitelji Kosača upućenih Dubrovčanima ukazuje da su mnogi dijelovi tih isprava prožeti biblijsko-teološkim sadržajima. Religijski elementi su najevidentniji u diplomatskim formulama invocacije, devocije, sankcije te datacije, ali se nalaze i u drugim diplomatskim formulama, a njihova učestalost ovisi u prvom redu o samom karakteru određene isprave.

Analiza pojedinih dijelova tih isprava koji sadrže religijske elemente ukazuje na mnoge sličnosti s latinskim ispravama bosansko-humskih vladara i velmoža. Naime, u ovdje analiziranim ispravama Kosača biblijsko-teološke sadržaje nalazimo u istim diplomatskim formulama kao i u latinskim ispravama bosansko-humskih vladara i velmoža, s razlikom u diplomatskoj formuli salutacije u kojoj kod Kosača ne nalazimo izrazito religijske sadržaje.

¹²³ Lj. STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I/1, str. 396; M. BRKOVIĆ, *Diplomatički zbornik...*, str. 170.

¹²⁴ Usp. M. BRKOVIĆ, *Isprave hrvatskih narodnih vladara i latinske isprave bosansko-humskih vladara i velmoža*, str. 337, 339–340.

Summary

RELIGIOUS ELEMENTS IN THE CHARTERS OF KOSAČA
FAMILY SENT TO DUBROVNIK

Author analyzes religious expressions within the Cyrillic charters of Kosača family members that were sent to Dubrovnik in the period between 1407 and 1487. Moreover, author compares these expressions and diplomatic formulas with the correspondent formulas from the Latin charters issued by the rulers and noblemen of Bosnia and Hum. Namely, the analyzed charters of the Kosača family contain the same biblical and theological topics as in the diplomatic formulas of the analyzed Latin charters. The only difference is within diplomatic formula of greeting (salutatio).

The most obvious similarities are diplomatic formulas of devotio, which is in both cases part of the superscription (intitulatio), placed right after the invocation (invocatio), and expressed mostly with the words Dei gratia, i.e. „Božjom milošću“ (with the grace of God). The arenga is not common formula in the analyzed charters neither Cyrillic nor Latin ones. Moreover, in both types of analyzed charters formula of subscription (subscriptio) sometimes is used instead the superscription. Scribes who wrote these charters mostly were not clerics, and the date of the charter in both cases is given at the end of the document.

Still, these two types of analyzed charters differ greatly regarding the invocation. Namely, in the Cyrillic charters of the Kosača family the invocation formula is always present, while the analyzed Latin charters usually do not have this formula. The invocation is often inscribed with the simple sign of the cross, and the most common verbal invocation begins with appeal to three Divine Persons. Still, in the analyzed charters author could not trace examples of the invocation that begins with appeal to Jesus Christ. Moreover, it seems that scribes of the Kosača family charters gave significant attention to the formulas and expressions of the sanction (sanctio), and regarding these formulae the oaths of the Kosača family members are especially interesting. Namely, they often solemnly swear on Cross, Gospel, four evangelists, twelve apostles, 318 fathers of Nicea, as well as upon their own souls, and Blessed Virgin Mary. Besides that, Kosača's charters often include, so called, spiritual sanctions related to condemnation to Hell, absence of the God's grace on the Judgment day, fate of Judas Iscariot, absence of angels on the Judgment day, condemnation of the Church fathers, and condemnation of all the saints. Moreover, these charters of the Kosača family addressed to Dubrovnik do not contain date determined according to any specific feast day, while contemporary Latin charters include such dating methods. Similarly, it seems that the scribes of the Kosača family played more important role in the process of writing the charters than it was case in the analyzed Latin charters.

KEY WORDS: *the Kosača family, charters, religious elements, dipomatics formulae, biblical-theological content.*